

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

समाज माध्यमांचा कुटुंबीय संवादावर होणारा परिणाम : एक समाजशास्त्रीय विश्लेषण

कविताबाई साहेबराव पाटील

संशोधक, क. ब. चौ. उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

प्रा. डॉ. रविंद्र दगडू वाघ

संशोधन मार्गदर्शक, एस.एस.व्ही.पी.एस. महाविद्यालय, धुळे

सारांश:

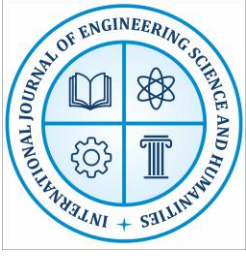
आजच्या डिजिटल युगात समाज माध्यमे मानवी जीवनाचा अविभाज्य भाग बनली आहेत. फेसबुक, व्हॉट्सअप, इन्स्टाग्राम, यूट्यूब आणि ट्विटर यांसारख्या माध्यमांनी संवाद प्रक्रिया अधिक वेगवान आणि सुलभ केली आहे. या माध्यमांमुळे कुटुंबीयांमधील संपर्क वाढला असला तरी प्रत्यक्ष संवादाचे प्रमाण कमी झाल्याचे दिसून येते. समाज माध्यमांचा अतिरेक कुटुंबातील भावनिक जवळीक, परस्पर समजूतदारपणा आणि मूल्यव्यवस्था यांवर परिणाम करतो. अनेक कुटुंबांमध्ये सदस्य एकत्र असले तरी प्रत्येक जण मोबाईलमध्ये व्यस्त असल्याने प्रत्यक्ष संवादात घट दिसून येते. दुसरीकडे, परदेशात किंवा दूर राहणाऱ्या सदस्यांशी संपर्क राखण्यासाठी समाज माध्यमे प्रभावी ठरतात. या संशोधनात समाज माध्यमांचे सकारात्मक व नकारात्मक परिणाम समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून विश्लेषित केले आहेत. तसेच बदलती कौटुंबिक रचना, युवकांचे वर्तन, सामाजिक नातेसंबंध आणि संवादातील परिवर्तन यांचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

मुख्य संबंध:

समाज माध्यमे, कुटुंबीय संवाद, डिजिटल समाज, सामाजिक परिवर्तन, सामाजिक संबंध, आभासी संवाद, कौटुंबिक मूल्यव्यवस्था व समाजशास्त्रीय विश्लेषण

प्रस्तावना:

आधुनिक काळात माहिती व तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे समाज माध्यमांचा वापर मोठ्या प्रमाणात वाढला आहे. समाज माध्यमे ही केवळ मनोरंजनाची साधने नसून ती सामाजिक, सांस्कृतिक आणि कौटुंबिक जीवनावर प्रभाव टाकणारी माध्यमे बनली आहेत. विशेषतः कुटुंबीय संवादाच्या पद्धतीत मोठे बदल घडून आले आहेत. प्रत्यक्ष भेटीगाठींची जागा डिजिटल संवादाने घेतली आहे. या बदलांचा समाजरचना, संबंध आणि भावनिक जिवाव्यावर काय परिणाम होतो, याचा अभ्यास समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून करणे आवश्यक ठरते.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

समाज माध्यमे म्हणजे काय?

समाज माध्यमे म्हणजे इंटरनेटच्या माध्यमातून व्यक्तींना माहिती, विचार, भावना, छायाचित्रे, व्हिडिओ आणि संदेशांची देवाणघेवाण करण्याची सुविधा उपलब्ध करून देणारी डिजिटल माध्यमे होय. फेसबुक, व्हॉट्सअप, इन्स्टाग्राम, ट्विटर, यूट्यूब इत्यादी समाज माध्यमांच्या प्रमुख प्रकारांमध्ये समाविष्ट होतात. या माध्यमांमुळे जगभरातील लोक एकमेकांशी त्वरित संपर्क साधू शकतात. समाज माध्यमे माहिती प्रसार, मनोरंजन, शिक्षण, व्यावसायिक संपर्क आणि सामाजिक चळवळींसाठी प्रभावी साधन म्हणून कार्य करतात. मात्र, यांचा अतिरेक व्यक्तीच्या मानसिक, सामाजिक आणि कौटुंबिक जीवनावर नकारात्मक परिणाम करू शकतो.

संवाद म्हणजे काय?

“संवाद म्हणजे दोन किंवा अधिक व्यक्तींमध्ये विचार, भावना, माहिती किंवा अनुभवांची देवाणघेवाण करण्याची प्रक्रिया होय. संवादांमुळे परस्पर समज, सहकार्य आणि सामाजिक संबंध दृढ होतात. प्रभावी संवाद हा कुटुंब आणि समाजाच्या सुदृढतेसाठी आवश्यक घटक मानला जातो.”¹ समाज माध्यमांच्या वापरामुळे कुटुंबीय संवादात व्यापक बदल घडून आले आहेत. समाजशास्त्रज्ञांच्या मते, तंत्रज्ञान समाजातील संबंध, मूल्यव्यवस्था आणि सामाजिक संरचना बदलण्याचे कार्य करते.

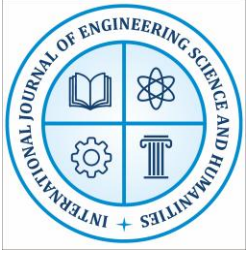
१. प्रत्यक्ष संवादात घट:

समाज माध्यमांच्या अतिवापरामुळे प्रत्यक्ष संवादात लक्षणीय घट झालेली दिसते. पूर्वी कुटुंबातील सदस्य, मित्र, शेजारी किंवा नातेवाईक एकत्र बसून प्रत्यक्ष बोलत असत. सण, समारंभ, मैत्रीभेटी, कौटुंबिक चर्चा आणि गावातील बैठकांमधून भावनिक संबंध दृढ होत असत. परंतु आज अनेक लोक “मोबाईल, व्हॉट्सअप, फेसबुक, इन्स्टाग्राम किंवा इतर डिजिटल माध्यमांवर अधिक वेळ घालवतात. त्यामुळे समोरासमोर बोलणे, दुसऱ्याच्या भावना समजून घेणे, चेहऱ्यावरील भाव पाहून प्रतिसाद देणे आणि मनमोकळा संवाद साधणे कमी झाले आहे.”² डिजिटल संदेश झटपट पोहोचत असला तरी त्यात प्रत्यक्ष संवादातील आत्मीयता, सहानुभूती आणि भावनिक ऊर्बा कमी असते. यामुळे गैरसमज वाढण्याची शक्यता निर्माण होते.

उदा. एखाद्या घरात जेवणाच्या वेळी सर्व सदस्य एकत्र बसलेले असतात, पण प्रत्येकाच्या हातात मोबाईल असतो. आई-वडील मुलांशी बोलण्याचा प्रयत्न करतात, पण मुले रील्स, गेम्स किंवा चॅटिंगमध्ये गुंतलेली असतात. अशा परिस्थितीत कुटुंब एकत्र असूनही संवाद कमी होतो. त्यामुळे संबंध बाहेरून जवळचे दिसतात, पण आतून भावनिक अंतर वाढते.

२. कौटुंबिक नातेसंबंधांमध्ये बदल:

समाज माध्यमांमुळे कौटुंबिक नातेसंबंधांच्या स्वरूपात मोठे बदल झाले आहेत. पूर्वी कुटुंब ही संवाद, संस्कार, प्रेम, सहकार्य आणि सुरक्षिततेची प्रमुख संस्था मानली जात होती. परंतु आज डिजिटल माध्यमांनी कुटुंबातील संवादाची जागा मोठ्या प्रमाणात घेतली आहे. घरातील सदस्य एकत्र राहत असले तरी त्यांच्या

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

आवडी, विचार आणि वेळ यावर समाज माध्यमांचा प्रभाव वाढला आहे. पती-पत्नी, पालक-मुले, भाऊ-बहीण या नात्यांमध्ये प्रत्यक्ष बोलण्यापेक्षा ऑनलाइन संवाद अधिक होताना दिसतो. काही वेळा समाज माध्यमांवरील अतिरेकी तुलना, संशय, गोपनीयतेचा अभाव आणि सतत ऑनलाइन राहण्याची सवय यामुळे नात्यांमध्ये तणाव निर्माण होतो.

उदा. एखादी व्यक्ती सतत सोशल मीडियावर व्यस्त असते. तिचा जोडीदार बोलण्यासाठी वेळ मागतो, पण ती व्यक्ती मोबाईलवरच गुंतलेली राहते. हळूहळू जोडीदाराला दुर्लक्षित झाल्याची भावना निर्माण होते. त्यातून वाद, गैरसमज आणि भावनिक दुरावा वाढतो. त्याचप्रमाणे मुले पालकांपेक्षा ऑनलाइन मित्रांशी अधिक बोलू लागतात. त्यामुळे कुटुंबातील विश्वास, संवाद आणि भावनिक जवळीक कमी होऊ शकते.

३. युवकांवर होणारा प्रभाव:

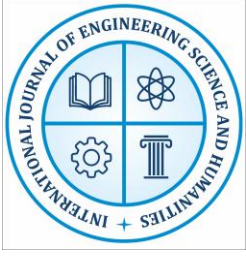
युवकांवर समाज माध्यमांचा प्रभाव सर्वाधिक दिसून येतो. आजचा युवक शिक्षण, करिअर, मनोरंजन, मैत्री, प्रेमसंबंध, राजकीय विचार, फॅशन आणि जीवनशैली यांसाठी समाज माध्यमांवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून आहे. याचे काही सकारात्मक परिणामही आहेत. “युवकांना ज्ञान, मार्गदर्शन, नोकरीची माहिती, स्पर्धा परीक्षांचे साहित्य आणि सामाजिक प्रश्नांवरील जागृती मिळते. परंतु समाज माध्यमांचा अतिवापर युवकांच्या मानसिक आरोग्यावर, अभ्यासावर, एकाग्रतेवर आणि व्यक्तिमत्त्व विकासावर नकारात्मक परिणाम करू शकतो.”³ सतत इतरांच्या जीवनाशी तुलना केल्याने न्यूनगंड, असुरक्षितता आणि चिंता निर्माण होऊ शकते. लाईक, फॉलोअर्स आणि कमेंट्स यांवर स्वतःचे मूल्य ठरविण्याची प्रवृत्ती वाढते.

उदा. एखादा विद्यार्थी अभ्यास करण्यासाठी मोबाईल हातात घेतो, परंतु काही वेळातच तो इन्स्टाग्राम रील्स पाहू लागतो. अभ्यासासाठी ठरवलेला एक तास नकळत दोन-तीन तासांत बदलतो. दुसऱ्या दिवशी परीक्षेत तयारी अपुरी राहते. तसेच एखाद्या मित्राचे महागडे कपडे, प्रवास किंवा यश पाहून स्वतःचे जीवन कमीपणाचे वाटू शकते. यामुळे युवकांमध्ये मानसिक ताण वाढतो.

४. सकारात्मक परिणाम:

समाज माध्यमांचे केवळ नकारात्मक परिणाम आहेत असे म्हणणे योग्य ठरणार नाही. योग्य आणि जबाबदार वापर केल्यास समाज माध्यमे सामाजिक एकात्मता, ज्ञानवृद्धी, लोकशाही सहभाग आणि मानवी सहकार्य वाढविणारी प्रभावी साधने ठरतात. समाज माध्यमांमुळे लोकांना आपले विचार मांडण्याची संधी मिळते. सामाजिक प्रश्नांवर जनजागृती करता येते. रक्तदान, आपत्ती मदत, हरवलेल्या व्यक्तींचा शोध, शैक्षणिक मार्गदर्शन, आरोग्यविषयक माहिती आणि रोजगाराच्या संधी या बाबतीत समाज माध्यमे अत्यंत उपयोगी ठरतात. ग्रामीण भागातील विद्यार्थी, शेतकरी, महिला आणि लघुउद्योजक यांनाही डिजिटल माध्यमांमुळे माहितीचा लाभ मिळतो.

उदा. एखाद्या रुग्णाला तातडीने रक्ताची गरज असते. कुटुंबीय व्हॉट्सअॅप आणि फेसबुकवर मदतीचे आवाहन करतात. काही तासांत अनेक लोक संपर्क साधतात आणि रक्तदाता उपलब्ध होतो. अशा प्रसंगी

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

समाज माध्यमे केवळ संवादाचे साधन न राहता जीवन वाचविणारे माध्यम ठरतात. त्याचप्रमाणे ऑनलाइन वर्ग, शैक्षणिक व्हिडिओ आणि स्पर्धा परीक्षांचे मार्गदर्शन विद्यार्थ्यांसाठी उपयुक्त ठरते.

५. सामाजिक एकाकीपणा:

समाज माध्यमांमुळे माणसे बाहेरून अधिक जोडलेली दिसतात, परंतु आतून एकाकीपणाची भावना वाढत असल्याचे दिसते. "व्यक्तीचे शेकडो ऑनलाइन मित्र असतात, पण प्रत्यक्ष अडचणीच्या वेळी मन मोकळे करून बोलण्यासाठी जवळचा मित्र नसतो. समाज माध्यमांवरील संवाद अनेकदा वरवरचा असतो. लाईक, इमोजी, कॉमेंट किंवा स्टेटस पाहणे यामुळे संबंध टिकून असल्याचा भास निर्माण होतो, परंतु भावनिक आधार, सहानुभूती आणि प्रत्यक्ष उपस्थिती कमी पडते."⁴ त्यामुळे व्यक्ती सामाजिकदृष्ट्या सक्रिय दिसत असली तरी मानसिकदृष्ट्या एकटी वाटू शकते.

उदा. एखाद्या तरुणाच्या वाढदिवशी सोशल मीडियावर शेकडो शुभेच्छा येतात. पण त्याच दिवशी त्याला प्रत्यक्ष भेटायला किंवा त्याच्याशी शांतपणे बोलायला फारच कमी लोक येतात. बाहेरून तो लोकप्रिय वाटतो, पण आतून त्याला रिकामेपणा जाणवतो. विशेषतः शहरात एकटे राहणारे विद्यार्थी, नोकरी करणारे तरुण किंवा वृद्ध व्यक्ती यांना समाज माध्यमांवर संपर्क असूनही भावनिक एकाकीपणाचा अनुभव येऊ शकतो.

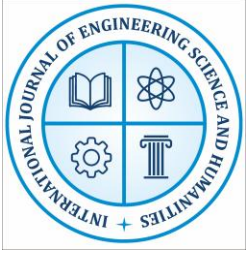
६. मुलांच्या वर्तनावर परिणाम:

समाज माध्यमे आणि मोबाईलचा वाढता वापर मुलांच्या वर्तनावर मोठा परिणाम करतो. लहान वयातच मुलांना मोबाईल, व्हिडिओ, गेम्स आणि रील्सची सवय लागते. त्यामुळे त्यांच्या बोलण्याच्या पद्धतीत, विचारांमध्ये, खेळण्याच्या सवयींमध्ये आणि अभ्यासाच्या एकाग्रतेमध्ये बदल दिसून येतो. "मुलांना प्रत्यक्ष मैदानी खेळ, वाचन, चित्रकला, कथाकथन आणि कुटुंबीयांशी संवाद यापेक्षा स्क्रीनवरील मनोरंजन अधिक आकर्षक वाटते. काही वेळा हिंसक गेम्स, चुकीचे व्हिडिओ किंवा असभ्य भाषा यांचा परिणाम मुलांच्या वर्तनात दिसून येतो."⁵ ते चिडचिडे, अस्थिर, हट्टी किंवा एकाग्रतेअभावी त्रस्त होऊ शकतात.

उदा. एखादे मूल जेवताना मोबाईलवर व्हिडिओ पाहण्याची हट्ट धरते. मोबाईल दिला नाही तर ते रडते किंवा चिडते. शाळेतही त्याचे लक्ष कमी राहते. मित्रांसोबत खेळण्याऐवजी ते गेम्समध्ये अधिक वेळ घालवते. अशा परिस्थितीत मुलाचा सामाजिक विकास, भाषिक विकास आणि भावनिक नियंत्रण यावर नकारात्मक परिणाम होऊ शकतो. म्हणून पालकांनी मुलांच्या स्क्रीन टाइमवर मर्यादा ठेवणे आवश्यक आहे.

७. मूल्यव्यवस्थेतील बदल:

समाज माध्यमांमुळे आधुनिक समाजातील मूल्यव्यवस्थेत बदल होत आहेत. पूर्वी साधेपणा, संयम, परिश्रम, प्रत्यक्ष संबंध, वडीलधान्यांचा आदर, सामाजिक जबाबदारी आणि सामूहिक जीवन यांना महत्त्व दिले जात असे. "आज समाज माध्यमांवर प्रसिद्धी, आकर्षक दिसणे, आर्थिक प्रदर्शन, फॉलोअर्स, लाईक्स आणि तात्काळ लोकप्रियता यांना अधिक महत्त्व मिळताना दिसते. त्यामुळे व्यक्तीचे मूल्य तिच्या ज्ञान, चारित्र्य, परिश्रम किंवा सामाजिक योगदानाऐवजी डिजिटल प्रतिमेवर ठरवले जाते."⁶ ही प्रवृत्ती विशेषतः तरुण पिढीत वाढत आहे.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com ISSN: 2250-3552

उदा. एखादा विद्यार्थी अभ्यास, कौशल्य किंवा प्रत्यक्ष कर्तृत्वापेक्षा सोशल मीडियावर लोकप्रिय होण्याला अधिक महत्त्व देतो. तो चांगले फोटो, महागडे कपडे किंवा दिखाऊ जीवनशैली दाखवून फॉलोअर्स वाढवण्याचा प्रयत्न करतो. काही वेळा लोक मदतकार्यही प्रसिद्धीसाठी करतात. गरजूला मदत करण्यापेक्षा त्या मदतीचा फोटो पोस्ट करणे महत्त्वाचे वाटू लागते. अशा वेळी परोपकार, नम्रता आणि सामाजिक बांधिलकी यांसारख्या मूल्यांमध्ये बदल घडतो.

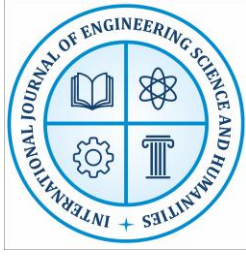
८. समाजशास्त्रीय दृष्टिकोन:

समाजशास्त्रीय दृष्टिकोनातून समाज माध्यमे ही आधुनिक समाजातील एक महत्त्वाची सामाजिक संस्था बनली आहेत. ती व्यक्ती, कुटुंब, गट, समुदाय आणि राष्ट्र यांच्यातील संबंधांची पुनर्रचना करतात. समाज माध्यमांमुळे सामाजिक एकात्मता वाढू शकते, परंतु सामाजिक विभाजनही वाढू शकते. रॉबर्ट पुटनम यांच्या सामाजिक भांडवलाच्या संकल्पनेनुसार "समाजातील विश्वास, सहकार्य आणि परस्पर संबंध महत्त्वाचे असतात. समाज माध्यमे योग्य वापरली तर सामाजिक भांडवल वाढवू शकतात. परंतु चुकीची माहिती, द्वेषपूर्ण भाषा आणि गटबाजी वाढली तर सामाजिक विश्वास कमी होतो."⁷ मॅन्युअल कॅस्टेल्स यांच्या नेटवर्क समाजाच्या विचारानुसार आधुनिक समाज नेटवर्कवर आधारित आहे. समाज माध्यमे या नेटवर्क समाजाचे प्रभावी साधन आहेत.

उदा. एखाद्या गावात पाणीटंचाईची समस्या आहे. गावातील युवक सोशल मीडियावर मोहिम सुरू करतात. लोकांपर्यंत समस्या पोहोचते, अधिकारी याकडे लक्ष देतात आणि मदत मिळते. हे सामाजिक एकात्मतेचे उदाहरण आहे. परंतु त्याच माध्यमातून एखाद्या जात, धर्म किंवा गटाविषयी अफवा पसरली तर समाजात तणाव निर्माण होतो. त्यामुळे समाज माध्यमांचे समाजशास्त्रीय परिणाम द्वंद्वात्मक आहेत.

निष्कर्ष:

समाज माध्यमे आधुनिक समाजाचा महत्त्वपूर्ण भाग बनली आहेत. त्यांनी संवाद प्रक्रिया वेगवान, सुलभ आणि जागतिक केली आहे. कुटुंबातील सदस्य दूर असले तरी संपर्क कायम ठेवण्यास समाज माध्यमे उपयुक्त ठरतात. मात्र, त्यांचा अतिरेक प्रत्यक्ष संवाद, भावनिक जवळीक आणि कौटुंबिक मूल्यव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम करतो. युवक आणि मुलांमध्ये सामाजिक एकाकीपणा, संवादकौशल्यातील घट आणि मानसिक तणाव यांसारख्या समस्या वाढताना दिसतात. समाज माध्यमांचा संतुलित वापर करणे आवश्यक आहे. कुटुंबीयांनी प्रत्यक्ष संवाद, सामूहिक उपक्रम आणि सांस्कृतिक मूल्यांना प्राधान्य दिल्यास समाज माध्यमांचे दुष्परिणाम कमी करता येतील. त्यामुळे समाज माध्यमांचा योग्य वापर समाज आणि कुटुंबाच्या विकासासाठी उपयुक्त ठरू शकतो.

International Journal of Engineering, Science and Humanities

An international peer reviewed, refereed, open-access journal
Impact Factor 8.3 www.ijesh.com **ISSN: 2250-3552**

संदर्भ ग्रंथ:

1. कुलकर्णी, अ. (2019). समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे. पुणे: विद्याभारती प्रकाशन, पृ. क्र. 12
2. देशमुख, स. (2021). डिजिटल समाज आणि माध्यमे. मुंबई: लोकवाङ्मय गृह, पृ. क्र. 56
3. Turkle, S. (2015). Reclaiming conversation: The power of talk in a digital age. New York: Penguin Press, Page No. 203
4. पाटील, र. (2018). आधुनिक समाज आणि परिवर्तन. कोल्हापूर: प्रशांत प्रकाशन, पृ. क्र. 103
5. जाधव, म. (2020). समाज माध्यमे आणि युवक. नाशिक: साकेत प्रकाशन, पृ. क्र. 11
6. शिंदे, व. (2017). कुटुंब संस्था आणि सामाजिक बदल. पुणे: डायमंड पब्लिकेशन, पृ. क्र. 87
7. Castells, M. (2010). The rise of the network society. Oxford: Wiley-Blackwell, Page No. 108